

Entre la història, el mite i el present. Una transacció asimètrica

Jaime Pastor Verdú

UNIVERSIDAD NACIONAL DE EDUCACIÓN A DISTANCIA (UNED)

jpastor@poli.uned.es

Rebut: 27/07/2017

Acceptat: 12/01/2018

RESUM

El període conegut com a Transició Política espanyola, la delimitació temporal del qual continua sent discutida, ha conegut diferents interpretacions, si bé ha predominat un relat oficial que ha tractat de presentar-lo com a *modèlic*. En aquest treball s'ofereix una mirada crítica del procés que va conduir a la relativa estabilització d'un règim monàrquic parlamentari nou i a la progressiva integració d'aquest al projecte europeu. Se subratlla el context, la incertesa i els punts de bifurcació que van sorgir en diferents moments, i es defensa la tesi que el que finalment es va produir va ser una transacció asimètrica que va impedir una ruptura democràtica amb la dictadura franquista i el seu llegat. Es reconeixen els assoliments en termes de llibertats i drets, però es ressalten també els costos que va tenir tot aquell procés, destacant-ne especialment els que van contribuir a generar una cultura política elitista que, malgrat els successius cicles de protesta viscuts, no va arribar a veure's impugnada per una majoria social fins a l'inici del nou cicle obert a partir del 15 de maig de 2011. Des de llavors, la crisi de règim oberta, relacionada amb la crisi que afecta també la Unió Europea després de l'esclat de la crisi financera-immobiliària de 2008, així com amb l'agreuament de la fractura nacional-territorial interna, ha tornat a posar d'actualitat el debat sobre aquella Transició i la necessitat —o no— d'una segona transició o d'un nou procés (o nous processos) constituent(s).

Paraules clau: reforma, ruptura, moviments socials, cultura política, consens.

ABSTRACT. *Between history, myth, and the present: an asymmetric compromise*

The period known as the Spanish political transition—whose duration is still subject to debate—has been interpreted in many ways, though the dominant and official narrative is the version that portrays it as 'exemplary'. This paper critically reviews the process that led to the relative stabilisation of a new parliamentary monarchy together with its gradual integration into the European project. We highlight the context, uncertainties, and splitting crossroads that appeared in different periods of the transition. This paper upholds the idea that the transition was an asymmetric compromise that avoided a democratic rupture with Franco's dictatorship and its legacy. We recognise the liberties and rights that were won, but likewise, we emphasise the costs entailed in this process. In particular, the transition had a high political cost in that it fostered an elitist political culture that, in spite of several waves of protests, was not challenged by a social majority until the emergence of the most recent surge of protest as a result of the 15 May 2011 movement. Since then, the unfolding crisis of the regime—which is related to the crisis also currently affecting the EU in the aftermath of the financial and real estate crisis of 2008—as well as the internal national-territorial division in Spain, has once again put the issue of the Spanish transition, and the possible need for a 'second transition' or new constituent processes, under the spotlight of debate.

Keywords: reform, rupture, social movements, political culture, consensus.

SUMARI*

Relats en disputa. Passat i present

El context i la incertesa

Temps polític i punts de bifurcació

- La Llei d'amnistia, llei de punt final
- Els Pactes de la Moncloa
- La Constitució

Transacció vs. ruptura

De l'estabilitat a la crisi del règim

Referències bibliogràfiques

* Article traduït per Verònica Zaragoza.

Autor per a correspondència / Corresponding author: Jaime Pastor, UNED, Departamento de Ciencia Política y de la Administración, Facultad de Ciencias Políticas y Sociología. c/ Obispo Trejo, s/n. 28040, Madrid.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Pastor, J. (2017). Entre la història, el mite i el present. Una transacció asimètrica. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 51-67. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.5>

RELATS EN DISPUTA. PASSAT I PRESENT

La crisi sistèmica oberta a partir de 2008 a escala internacional i, en particular, la que s'ha anat manifestant al si de la Unió Europea (UE), i amb una gravetat més gran als països del sud, sembla conduir-nos no només a una crisi del ja erosionat estat de benestar, sinó que també ho fa a l'entrada en una fase postdemocràtica. En aquest context, no és casual la percepció majoritària que hi ha del final del pacte social entre elits i ciutadania que aquell model d'Estat semblava assegurar; amb aquesta, s'ha produït també la crisi de legitimitat dels sistemes de representació política i, fins i tot, de la majoria dels règims que es van conformar des del final de la Segona Guerra Mundial.

En el nostre cas, la tardana incorporació a aquests models, justament quan s'iniciava l'onada llarga neoliberal, es va donar amb la particularitat que l'inici es va produir sense una ruptura amb la dictadura franquista prèvia, a diferència del que havia passat a partir de 1945 amb la derrota del nazisme i el feixisme, o del que havia passat recentment en el cas portugués, a partir d'abril de 1974. Aquesta combinació de factors —estat de benestar tardà i democràcia de baixa intensitat— pot ajudar a entendre com, des de l'esclat de la crisi financera-immobiliària en 2008 i, sobretot, després del gir del Govern de Rodríguez Zapatero el maig de 2010, els efectes derivats de la crisi en un país situat com a part de la perifèria de la UE s'han manifestat amb una intensitat més gran i, al mateix temps, han contribuït a fer visibles les febleses del tipus de règim que es va anar conformant a partir de 1978.

No va ser una sorpresa, per tant, que la frustració d'expectatives que es va propagar per la societat espanyola arribés prompte a expressar-se en un nou cicle de protestes i de repolitització de la societat espanyola que es va iniciar amb el 15M, el 2011. Des de llavors, ha crescut

l'interés a indagar en les arrels de la crisi sociopolítica —i també la crisi nacional-territorial, particularment greu en el cas català— actual. Per a aquesta tasca era inevitable remuntar-se als orígens del règim actual i, per tant, qüestionar la mitologia de la Transició i el relat dominant que sobre aquesta ha prevalgut durant molt de temps.

En efecte, aquest relat, amb variants en funció dels contextos polítics successius i de qui en siguen els autors, ens diu que el camí cap a la democràcia va ser iniciat pel sector reformista del règim franquista, amb el rei Joan Carles I i Adolfo Suárez al capdavant, i que els moviments d'oposició van ser molt febles (ací apareix la frase tan gastada que diu que «Franco va morir al llit») o que, en el moment que es reconeix la potència que tenen, podien haver arribat a provocar la desestabilització o un colp militar. Afortunadament, segons els apologistes, els principals líders de l'oposició antifranquista van anar adaptant-se a les condicions que s'anaven posant des de dalt per a, finalment, anar avançant pel camí de la reforma pactada.

La sèrie de televisió dirigida per Victoria Prego, àmpliament difosa des de la primera emissió en TVE el 1995, ha sigut molt representativa d'aquest relat. Segons aquest, *La Transición* (títol de la sèrie) es presenta, en un resum crític encertat d'Alfonso Ortí, com a «diseñi sobirà» de la Corona per a la conformació d'un «nou bloc històric dominant joancarlista —després dels pactes interelits oportuns», mentre «molt al fons, hi queden les masses grises de la *societat civil* que esperen pacientment *l'emancipació democràtica*» (Ortí, 1995: 83).

És cert que, des de llavors, hi ha hagut altres versions, en el passat i en l'actualitat, que n'han ofert altres interpretacions que tendien a destacar el paper positiu i imprescindible de la funció realitzada per l'oposició i,

fins i tot, pels moviments socials. Però, en la majoria d'aquestes, això no impedia que s'acabés per legitimar els resultats aconseguits amb el consens de la Transició, insistint en el fet que no hi havia una altra opció possible.

Aquests discursos van penetrar finalment en bona part de la població, com va quedar reflectit en les enquestes d'opinió pública amb una valoració molt positiva d'una Transició *modèlica*, especialment en la dècada dels noranta del segle passat.

No obstant això, fins i tot abans de la irrupció del 15M, també hem pogut observar, al fil de la «batalla pel passat» i per la «memòria històrica», un contrast de visions i mirades més plural, que proporciona «un panorama més controvertit i menys idealitzat en el qual cada vegada es realça més el caràcter improvisat del procés i es posen en qüestió, a poc a poc, cadascun dels grans estereotips de la Transició» (Castellanos, 2008: 170).

Des de 2011, aquesta tendència a reconsiderar el passat s'ha reforçat amb noves contribucions i debats al voltant d'aquell període, amb una mirada cada vegada més crítica davant dels discursos convencionals que, això sí, continuen sent dominants en els mitjans de comunicació públics i privats. Només cal esmentar l'exemple del diari *El País*, que hi va jugar un paper de premsa de referència dominant i que, malgrat algunes visions crítiques publicades aquells anys (Juliá, 2017: 497-537), fins i tot pel mateix director de llavors, Juan Luis Cebrián, avui sembla obstinar-se en la defensa del relat dominant de la Transició. La rèplica més recent a aquesta memòria oficial, encara que òbviamment no té el mateix impacte en l'opinió pública, s'ha pogut trobar en el congrés *Las otras protagonistas de la Transición: la izquierda radical y los movimientos sociales*, que es va celebrar del dia 24 al 26 de febrer de 2017 a Madrid, on van coincidir una nova generació d'investigadors que presentaren diversos testimonis d'activistes polítics i socials d'aquells anys *viscuts perillosament* però amb *grans esperances*.¹

EL CONTEXT I LA INCERTESA

Començaré recordant que una reconstrucció breu del que va ocórrer llavors ha de tenir en compte els ensenyaments que dels estudis sobre les transicions polítiques han extret politòlegs de diverses escoles. Un d'aquests ensenyaments és la necessitat de ser més prudents pel que fa a les conclusions teòriques i a la tendència a generalitzar a partir d'aquestes: ni és possible una teoria de les transicions, ni existeix un model exportable, ja que cadascun té unes particularitats pròpies en pràcticament tots els ordres. Ambdues temptacions han caracteritzat, però, tant polítics com politòlegs quan han volgut, com s'ha fet sovint amb experiències a Europa de l'Est o a Amèrica Llatina, convertir en norma el que no va ser més que la conseqüència d'una determinada conjuntura crítica en un context i amb uns actors molt específics, que van donar lloc a un desenllaç possible entre altres.

Com a màxim, a partir de cada experiència es poden extraure algunes categories, paral·lelismes i diferències possibles, però poc més. Perquè, si hi ha coincidència en algun punt, és que la anormalitat i el principi d'incertesa predominen en aquells processos davant de la presumpta aplicació de qualsevol pla preconcebut, precisament perquè el que es viu és un procés de canvi. Per tant, el desenllaç depèn de l'acció humana col·lectiva i de les opcions pràctiques que finalment es prenguen en funció també de les relacions de conflicte o negociació canviants que s'estableixen entre els diferents actors socials, polítics i culturals presents.

És això el que, sens dubte, va passar també en el nostre cas. Tractar de reinterpretar-ho sent fidels a les diferents variants *de pissarra* (exposades totes, per descomptat, *ex post facto*) ens faria caure en dues de les fal·làcies clàssiques criticades de manera recurrent, encara que moltes vegades també s'hi incorrega des de l'academicisme: la fal·làcia del *determinisme retrospectiu* (el que va passar va ser el que havia de passar i no hi va haver una altra eixida possible) i la fal·làcia del *presentisme* (segons la qual el passat és analitzat en funció dels interessos de l'elit que ostenta el poder en cada moment històric posterior).

¹ Es poden consultar les comunicacions presentades i els vídeos de les diferents sessions en <http://congresotransicion2017.wordpress.com>

Així mateix, partisc també de considerar que ni la teoria del desenvolupament polític o de la modernització econòmica i social, ni la presumpta lucidesa d'uns líders, ja fossin de la dictadura, ja de l'oposició, ajuden a entendre el que hi va passar finalment (Saz, 2011). Com a molt, per a l'única cosa que poden servir aquestes versions evolutives o elitistes de la història és per a comprendre el desgast progressiu de la base social del règim i els seus intents de liberalització finalment frustrats per la mobilització (com va passar amb el Govern d'Arias Navarro i l'*esperit del 12 de febrer*), igual que l'inevitable autoreformisme de determinats personatges de la dictadura; però no, per descomptat, per a concloure sobre la inevitabilitat del rumb final del procés i del tipus de sistema polític que es va constituir finalment. Perquè, si volem entendre tot això en un context d'instabilitat política i social, cal reconèixer la dinàmica conflictiva que es va establir a poc a poc entre el desenvolupament d'un moviment antifranquista en el conjunt de l'Estat espanyol, d'una banda, i la resposta pragmàtica i plena de tensions que davant d'aquest va oferint un poder polític que no vol veure's desplaçat per la força, d'una altra.

En resum, cal introduir factors com ara els esdeveniments successius que, a escala estatal i internacional, es produeixen en aquells anys, la confrontació entre aquell moviment i el bloc de poder, així com també els realineaments de les fraccions burgeses i els protopartits de la dreta i de l'esquerra moderada que ixen progressivament a la llum els primers anys de la Transició.

És important recordar també que l'economia i la societat espanyola ja es trobaven, llavors, una vegada superada la fase autàrquica a partir del Pla d'estabilització de 1959 (i juntament amb la corresponent onada migratòria a l'exterior i el paper creixent de les trameses dels emigrats i del turisme), en un procés de canvi en àmbits molt diversos.² S'estava conformant, així,

un capitalisme al qual el franquisme havia servit amb una «eficàcia de classe» notable (González de Andrés, 2014), afavorint una enorme sobreexplotació dels treballadors que amb prou faenes provocava reticències en el capital estranger que penetrava a poc a poc al país (Muñoz, Roldán i Serrano, 1980). La creixent vinculació econòmica, geopolítica i militar del país al capitalisme occidental, a més, obligava els representants més il·lustres d'aquest (dirigents de la socialdemocràcia alemanya inclosos)³ a mostrar un interès creixent per a evitar qualsevol tendència cap a la desestabilització del país a mesura que es veia proper el final de la dictadura.

Aquesta preocupació es justificava, amb més raó encara, a causa que justament a partir de 1971-1973 l'economia capitalista a escala internacional estava coneixent l'esgotament de la fase expansiva posterior a la Segona Guerra Mundial, i els efectes d'aquest esgotament s'estaven notant ja en l'economia espanyola. Per tant, era important frenar la dinàmica ascendent d'un moviment obrer que estava protagonitzant la lluita contra la dictadura i que amenaçava també amb el fet d'anar més enllà de l'aspiració democratitzadora qüestionant la malament anomenada política de rendes —és a dir, de control de salaris—, que exigia una patronal especialment temerosa del canvi democràtic. Perquè, en efecte,

llevat d'excepcions comptades, l'empresariat va ser un dels sectors més fidels al franquisme fins al final, molt més que altres sectors que, com l'Església, li havien donat suport des de la gènesi [...]. De fet, els empresaris viuran el final del règim polític des d'una consciència de feblesa extrema (Domènech, 2012: 227-229).

L'interès geoestratègic per al capitalisme occidental d'intervenir davant l'inevitable final del franquisme va créixer encara més després de l'impacte d'un esdeveniment no previst, almenys pel que fa al moment i

2 Per a una visió retrospectiva de les característiques del capitalisme espanyol en aquell període, així com del procés de formació del moviment obrer lligat a la industrialització, continua sent un referent l'obra de Jesús Albarracín (1987). Més recentment, també ho és el treball exhaustiu, en polèmica amb les tesis defensades pel Partit Comunista d'Espanya (PCE), d'Enrique González de Andrés (2014).

3 Qüestió especialment abordada per Muñoz (2012); en particular, pel que fa al paper jugat per la Fundació Friedrich Ebert en el finançament del PSOE entre 1975 i 1980, i la pressió d'aquesta perquè finalment hi triomfessin les tesis moderades, davant de les considerades esquerranes, a partir d'abril de 1977.

a la forma que aquest va prendre: la revolució portuguesa d'abril de 1974, iniciada per un grup de capitans rebels contra la dictadura caetanista i les guerres colonials d'aquesta. A partir de llavors, les lliçons que d'aquest procés extrauen els líders de les grans potències occidentals i de l'OTAN són fonamentals per a entendre tant la ingerència d'aquests, cada vegada més activa amb l'objectiu de frustrar aquest procés a Portugal —com finalment acaba passant a partir de novembre de 1975—, com la seua preocupació per evitar-ne l'efecte *contagi* al nostre país.

Aquest paper actiu de les grans potències és evident en el cas espanyol, ja que les porta fins i tot a optar per donar suport directament al candidat designat per Franco com a successor, Joan Carles, per davant de son pare, Joan de Borbó. El gran perdedor d'aquest intervencionisme va ser el poble sahrauí, el territori del qual va ser cedit al Marroc sota la pressió dels EUA i amb la complicitat de qui després va ser rei d'Espanya, mitjançant l'acord signat el 14 de novembre de 1975, just sis dies abans de la mort del dictador (Garcés, 1996; Sabio, 2008).

TEMPS POLÍTIC I PUNTS DE BIFURCACIÓ

Si entrem ja directament en matèria, s'ha d'establir, sens dubte, una conclusió rotunda: no hi va haver una ruptura radical amb el règim anterior, sinó un procés de reforma pactada (i no de ruptura pactada) des de la vella legalitat —amb l'aprovació per referèndum de la Llei per a la reforma política el desembre de 1976— i fins a la nova legalitat establerta amb la Constitució de 1978, elaborada a partir de les eleccions semifundacionals de juny de 1977.

Aquest període és el que podríem qualificar com un procés en el qual es va caminar cap a una democratització, després d'una tensió creixent entre els de dalt i els de baix en la qual acaba predominant el control dels de dalt. Abans, aquest període havia estat precedit per moments successius de tensió, com ara la desaparició en un atemptat d'una figura clau per a un franquisme sense Franco, Carrero Blanco, en

desembre de 1973, i els afusellaments de membres d'ETA i del Frente Revolucionario Antifascista y Patriota (FRAP), en setembre de 1975. A més, després de la mort de Franco, es van produir assajos de liberalització tímids i contradictoris⁴ que van anar xocant alhora amb una pressió social i popular que tendia a desbordar els seus límits, manifestada amb més força a Euskadi i a Navarra a partir de la vaga general de desembre de 1974 (González de Andrés, 2017: 155-217).

L'any 1976 començava amb les mobilitzacions de gener a Madrid, les vagues generals del Baix Llobregat i de Sabadell i, sobretot, amb les jornades de lluita a Vitòria al març de 1976, «el capítol més avançat de la major onada de vagues del franquisme» (Rodríguez, 2015: 155-217).⁵ Aquestes últimes constitueixen un punt de bifurcació clau, ja que s'hi va configurant un «model alternatiu de transició» en el qual «la demanda fonamental es plantejava com una ruptura democràtica amb la continuïtat del règim» (Gallego, 2008: 360-361). Més tard, un altre punt de bifurcació es produirà durant els Set Dies de Gener de 1977 (representats en una pel·lícula de Juan Antonio Bardem amb aquest mateix títol), que van culminar amb la matança d'Atocha i la manifestació de dol posterior, esdeveniments que van demostrar tant la indignació de la població madrilenya com la força del PCE.

Aquella setmana va ser, probablement, el moment més crític de la dimensió violenta que va tenir el procés conflictiu viscut durant el període que va transcórrer entre l'últim trimestre de 1975 i el final de l'any 1982 i que, segons un estudi molt documentat de Sophie Baby, va arribar als 3.200 esdeveniments violents (Baby, 2012: 426); és una dada que deixa

4 Faig servir en aquest cas terminologia politològica, encara que seria més adequat parlar d'assaig de *dictablanda*.

5 La preocupació per la dinàmica conflictiva ascendent que es genera durant els primers mesos d'aquell any es palesa en informes interns fets en aquell mateix moment pels serveis diplomàtics anglesos que «van veure en la democratització del país [...] l'única solució per a evitar una possible "pèrdua de control" que "forcés un canvi radical de conseqüències imprevisibles"» (Balfour i Martín, 2011: 62).

també en evidència el mite del caràcter *pacífic* del període, ja que «la violència política va constituir durant la Transició un fenomen massiu» (Baby, 2012: 49).⁶

Ens trobàvem, per tant, davant d'un cicle de lluites clarament revelador de l'ascens i la politització de les protestes, així com també de la incertesa creixent viscuda al voltant de quin devia ser l'episodi següent i, segons aquest, el futur més immediat dels diferents projectes en conflicte en un sentit o en un altre.

Partint d'aquestes coordenades, podríem descriure el procés que s'obri després de la desaparició del dictador com una carrera en la qual l'ascens innegable d'una diversitat de moviments d'oposició, especialment forts en les zones amb una concentració obrera més gran, ofereix expectatives raonables de progressiva maduració de les condicions necessàries per a arribar a provocar una caiguda *en calent* de la dictadura. Ens referim no només al moviment obrer, principal protagonista, sinó també a un moviment veïnal molt potent a les grans ciutats, que s'articula en la lluita pels drets nacionals a Catalunya, Euskadi i Galícia, així com també a altres moviments que aniran irrompent amb més o menys força durant aquests anys.⁷

6 En el relat dominant sobre el presumpte caràcter *pacífic* de la Transició no és casual, a més, que la violència d'Estat durant aquell període haja sigut la més ocultada i haja seguit sent-ho durant la llarga etapa de governs del PSOE (Baby, 2012: 439). Per a una anàlisi també documentada, però més periodística, del caràcter violent de la Transició, vegeu Sánchez (2010).

7 Hi ha ja molts treballs sobre aquest auge dels moviments socials, particularment del moviment obrer, amb punts de vista diferents en alguns aspectes. Em referisc, per exemple, als treballs de Molinero i Ysàs (1998), Durán (2000), Sartorius i Sabio (2007), Babiano (2007), Domènech (2012) i González de Andrés (2017). Sobre el temor real de dirigents de la dictadura al fet que madurés aquella hipòtesi: Ysàs (2004). Sobre el moviment veïnal, Quirosa-Cheyrouze i Fernández (2011) n'ofereixen un balanç i referències complementàries d'interès; també sobre el mateix moviment, amb especial atenció al paper que hi van jugar les dones: Radcliff (2011). Sobre el moviment feminista: Montero (2009) i sobre l'ecologista: Fernández (1999). Per a un balanç des de dins d'aquests i d'altres moviments, que abasta un període més ampli que el que ací s'estudia: D. a., (2004).

Per tal d'anticipar-se a aquesta hipòtesi de ruptura, que podia arribar a ser el resultat de la confluència en una vaga general política del bloc sociopolític en formació, sorgeix precisament el projecte de reforma política de Suárez. Aquest projecte acabarà dotant-se d'un suport social significatiu, gràcies a un referèndum que es desenvolupa en condicions d'una obertura política capaç de magnificar les resistències del *búnquer*,⁸ i que té la finalitat d'oferir-se com el mal menor per a una oposició que comença a rebaixar la bel-ligerància davant d'aquest projecte.

És a partir de febrer de 1977 quan cal sostenir que s'obri una nova fase en què la confrontació entre règim i moviments socials tendeix a ser desplaçada cada vegada més per una dinàmica de negociació entre l'elit reformista i l'opositora, amb la consegüent tendència d'aquesta última a frenar la mobilització popular.

Així, una vegada superat l'escull de la legalització del PCE el 9 d'abril de 1977, es van establir els tres consensos bàsics entre elit reformadora, poders fàctics de dins (jerarquia militar) i de fora (especialment, EUA), i contraelit moderada: consens que es refereix al passat (i que implica no només perdonar, sinó també oblidar); consens sobre el present (les regles de joc, incloent-hi el sistema electoral,⁹ que es van acordant per a garantir la governabilitat de la Transició), i consens sobre el futur (que exigeix considerar intocables les principals institucions no electes —com ara la Monarquia— i la unitat d'Espanya). No importa que alguns sectors nacionalistes, com el Partit Nacionalista Basc (PNB),

8 Com observa Durán: «Davant l'actitud ferma, cohesionada i disciplinada amb què actuaven les autoritats governatives durant els conflictes laborals, semblava imperar el desistiment de funcions respecte de les accions dels grups denominats d'ultradreta, quan no eren acusades, fins i tot, d'encoratjar-los. Així almenys va ser percebut per amplis sectors i entitats nacionals» (Durán, 2000: 328-329).

9 Un sistema electoral que es basa en un decret llei preconstitucional (va ser aprovat el 18 de març de 1977) i que encara continua vigent. Per a recordar la funcionalitat d'aquest en la promoció del bipartidisme i la sobrerrepresentació de les zones menys poblades, vegeu: Montero i Lago (2005).

se'n queden fora provisionalment, ja que es confia en una incorporació posterior; en relació amb Catalunya, l'operació Tarradellas constitueix un resultat feliç per al reformisme de Suárez, ja que contribueix a impedir que les expectatives de canvi generades per la majoria electoral d'esquerres, reflectida al juny de 1977, puguin anar més enllà dels límits marcats per aquest consens.

Pel que fa a la legalització del PCE, Santiago Carrillo, llavors secretari general, en la reunió del Comitè Central el 14 d'abril de 1977, va tractar de presentar com a símbol de la ruptura aquesta mateixa mesura. Contràriament a aquesta valoració, i com es va poder verificar posteriorment, va ser l'acceptació de les condicions imposades —respecte per la Monarquia, per la unitat d'Espanya i per la bandera *rojigualda*— i dels silencis exigits per Suárez per a aconseguir aquest reconeixement —no exigir responsabilitats polítiques pels crims de la dictadura— (oblidant-se també, per cert, dels partits republicans i d'una esquerra radical que va seguir en la il·legalitat fins al final de l'any 1977) cosa que, donat el paper hegemònic que tenia en l'oposició, va contribuir a facilitar el fracàs de l'aspiració rupturista.

Em centraré ara a comentar de manera succinta tres qüestions clau del contingut que va caracteritzar el denominat consens de la Transició i que continuen fent de pilars clau del denominat règim del 78 i del bloc de poder que el sustenta.

La Llei d'amnistia, llei de punt final

En realitat, la Llei d'amnistia d'octubre de 1977 venia a intentar completar les mesures d'amnistia parcials que s'havien anat prenent des de l'estiu de 1976 i que havien permès ja la llibertat o el retorn de l'exili d'un nombre significatiu de lluitadors antifranquistes. Hi faltaven, sobretot, presos d'ETA —i desterrats o deportats—, juntament amb alguns del Movimiento por la Autodeterminación e Independencia del Archipiélago Canario (MPAIAC) i del FRAP, condemnats per delictes de sang, a més de molts treballadors acomiadats per motius polítics, els membres de la Unión Militar Democrática (UMD) i presos i preses víctimes de la Llei

de perillositat i rehabilitació social.¹⁰ Convé recordar que va ser precisament en el tercer trimestre de 1977 quan es va produir la mobilització més intensa a Euskadi a favor de començar amb l'alliberament de tots aquests presos (D. a., 2017).

La resposta a aquesta pressió per la llibertat d'aquests presos (finalment, en van ser 153 en total, segons el fiscal del Regne) va comportar l'aprovació d'una llei que, en l'article 1, a) amnistiava «tots els actes d'intencionalitat política, sense importar-ne el resultat, implicats com a delictes i faltes realitzats abans del dia 15 de desembre de 1976» (data del referèndum sobre la Llei per a la reforma política de Suárez). No obstant això, la Unión de Centro Democrático (UCD) va aprofitar aquesta concessió obligada per a introduir-hi, amb el suport de la majoria dels grups, PSOE i PCE inclosos, un article 2 que acordava en l'apartat e) l'amnistia per als «delictes i faltes que poguessen haver comés les autoritats, funcionaris i agents d'ordre públic, amb motiu o ocasió de la investigació i persecució dels actes inclosos en aquesta Llei», i en l'f), «els delictes comesos pels funcionaris i agents de l'ordre públic contra l'exercici dels drets de les persones».

Es va produir, així, la gran paradoxa que hi van ser *perdonats* tant els delictes comesos per aquells que havien lluitat per les llibertats democràtiques com també la repressió que el franquisme havia exercit en la Guerra Civil i sota la dictadura de quaranta anys. Es tracta d'un cas inèdit a l'Europa posterior al nazisme i al feixisme i, per això, es va intentar presentar la Transició espanyola com a modèlica, malgrat ser tot el contrari, com bé recorda Jon Elster en el seu estudi comparat quan conclou: «El cas espanyol és únic dins de les transicions a la democràcia pel fet que va haver-hi una decisió deliberada i consensuada per evitar la justícia transicional» (Elster, 2006: 80).

¹⁰ Sobre aquesta llei, que afectava una àmplia diversitat de casos com ara l'homosexualitat, els avortaments, la prostitució o, simplement, la mendicitat, i el moviment que s'hi va generar en contra, especialment de la Coordinadora de Presos En Lucha (COPEL) en aquells anys, vegeu: Wilhelmi (2012). Tots els sectors afectats per aquesta llei van quedar exclosos de la Llei d'amnistia.

Després, es va voler convertir aquesta llei de punt final en un referent per a altres transicions polítiques però, com hem pogut comprovar en països com ara Xile o Argentina, lleis similars no han pogut resistir la lluita per recuperar la memòria i les conquestes assolides en l'àmbit del dret internacional i el reconeixement necessari de la impossibilitat de prescripció dels crims de lesa humanitat. En canvi, ací, la petició de derogació de la Llei d'amnistia, expressada el gener de 2009 pel Comitè de Drets Humans, després, en novembre d'aquest mateix any, pel Comitè contra la Tortura i, finalment, en desembre, pel Grup de Treball sobre Desaparicions Forçoses —tots aquests organismes dependents de l'ONU—, continua entropessant amb la resistència no només d'un sector ampli del poder judicial, sinó també de la majoria de la dreta política, econòmica i mediàtica i, fins i tot, d'un sector gens menyspreable de l'esquerra oficial. La coneguda com a Llei de la memòria històrica de 2007, sota el Govern de Rodríguez Zapatero, tampoc va arribar a qüestionar la impunitat del franquisme, i estem veient com molts dels qui la van enaltir, ara han de reconèixer els enormes dèficits que té.

Actualment, malgrat l'enorme cost que això ha suposat, encara s'insisteix des de diferents sectors en el fet que l'aprovació d'aquella llei de 1977 era necessària i, fins i tot, inevitable. Ara, gairebé vuitanta anys després del triomf d'aquella dictadura, sembla, però, que potser amb el suport creixent a la querella argentina contra el franquisme —per part d'un nombre d'ajuntaments i organitzacions socials cada vegada més gran— es pot arribar a complir definitivament el deute contret amb totes les víctimes d'allò que un corrent de la historiografia ha definit com a genocidi planificat (Espinosa, 2002).

Els Pactes de la Moncloa

Un altre punt d'inflexió fonamental són els Pactes de la Moncloa, signats pels principals partits l'octubre de 1977, ja que es converteixen no només en un fre substancial a la dinàmica reivindicativa desenvolupada fins llavors pel moviment obrer (els principals sindicats del qual, malgrat no signar-los formalment, accepten allò acordat, amb la qual cosa cedeixen a una política de rendes antisalarial en el marc del canvi de cicle

econòmic a escala internacional), sinó també en un instrument simbòlic i pioner del que després significarà el consens constitucional.

En aquests pactes,

es proposava la lluita contra la inflació mitjançant l'establiment de límits al creixement dels salaris, fixats en funció de la inflació programada per a 1978, una sèrie de mesures econòmiques que tendien a reduir els desequilibris econòmics fonamentals més urgents, un calendari legislatiu a curt termini i un conjunt de contrapartides que mai es van complir, però que van servir per a fer que els treballadors s'engolissen la píndola (Albarracín, 1987: 45).

Així i tot, el contingut d'aquests pactes va semblar insuficient en uns aspectes, i excessiu en d'altres, a la gran patronal, que es trobava en procés d'organització al voltant de la Confederación Española de Organizaciones Empresariales (CEOE). Aquesta es convertiria a partir de llavors en un poderós grup de pressió sobre el Govern i els sindicats, amb l'objectiu, precisament, d'anar modificant la relació de forces de cara a la reorganització del mercat de treball en funció d'uns criteris predominantment neoliberals (González, 2011). Les direccions sindicals de CCOO i UGT, malgrat la dinàmica competitiva que hi havia entre ambdues, s'anirien després integrant en la nova dinàmica neocorporativista (Oliet, 2004) que caracteritzaria, a poc a poc, un llarg període que pràcticament arriba fins a l'esclat de la gran recessió de 2008 i el gir *austeritari* iniciat pel Govern de Rodríguez Zapatero el maig de 2010.

El contrast creixent entre la dinàmica convergent que es mantenia encara abans dels Pactes de la Moncloa i la fragmentació i la desmobilització de la classe treballadora que es comença a observar a partir de llavors¹¹ es faria cada vegada més palés (Bilbao, 1993)

11 Em limite a esmentar el record que té d'aquell moment Josep Fontana (2007); també, el de Vidal (2007). No obstant això, el reflux en les vagues obreres no es produeix fins a finals de 1980, amb la signatura de l'Estatut dels treballadors (Sartorius i Sabio, 2007).

i s'estendria progressivament a altres sectors socials. Ocorre així perquè, a partir de llavors, el discurs del consens¹² és utilitzat pels partits d'esquerra hegemònics com a mitjà d'exclusió i silenciament de tota expressió de dissens provinent de sectors dels moviments socials i de l'esquerra radical, que va ser acusada de desestabilitzadora i de fer el joc a l'extrema dreta; aquesta actitud serà encara més bel·ligerant a mesura que avança el procés d'elaboració del text constitucional i arriba al límit més alt amb el referèndum per a l'aprovació d'aquest.¹³

La Constitució

La Constitució espanyola de 1978 va esdevenir el resultat d'un procés constituent no previst inicialment amb les eleccions de juny de 1977, però que es va veure finalment tutelat i condicionat pels pactes previs i, per tant, amb un dèficit de legitimitat d'origen. El procés d'elaboració es donava, a més, coincidint amb un moment de transició entre el constitucionalisme social de postguerra (del qual la Constitució portuguesa de 1976 va ser el producte més avançat) i el que s'estava ja iniciant en sentit contrari a tot Europa.

La Constitució, escrita amb reconeixement de llibertats i drets bàsics, però alhora amb particularitats especialment restrictives,¹⁴ juntament amb el seu desenvolupament per mitjà dels estatuts autonòmics i de la jurisprudència del Tribunal Constitucional, van anar assentant les bases d'un bloc de constitucionalitat nou.

Es conformava així un règim monàrquic parlamentari, però amb unes limitacions, contingudes ja en la Constitució, que al llarg dels anys han arribat a ser percebudes com a frens per a un procés de democratització real, especialment a partir de 2008.

12 Una de les anàlisis crítiques més fines dels discursos del canvi en la Transició es troba en Imbert (1990); també, des d'un enfocament menys crític: Àguila i Montoro (1984) i Oñate (1998).

13 Com és ben conegut, només a Euskadi s'expressa en aquell referèndum un rebuig significatiu a la Constitució.

14 Resumides per Javier Pérez Royo en la seua definició com a Constitució «monàrquica, bipartidista i antifederal» (Pérez Royo, 2015).

A banda de l'acceptació de la Monarquia imposada per Franco —que no té unes funcions merament arbitrals, com hem pogut comprovar en moments crítics, i no és responsable políticament i jurídicament dels seus actes—, és important recordar que l'article 2, malgrat l'admissió final del terme *nacionalitats* («La Constitució es fonamenta en la unitat indissoluble de la Nació espanyola, pàtria comuna i indivisible de tots els espanyols, i reconeix i garanteix el dret a l'autonomia de les nacionalitats i regions que la integren i la solidaritat entre totes aquestes»), va acabar sent el resultat de l'adaptació dels ponents a les exigències de la jerarquia militar. Això explica el rebuig ferm de la majoria dels partits parlamentaris a esmenes com la del diputat Francisco Letamendia, que va proposar un títol VIII bis, en el qual s'establiria un procediment per al futur exercici del dret d'autodeterminació.¹⁵

Així i tot, van haver d'acceptar unes disposicions addicionals i transitòries que reconeixien els drets històrics d'Euskadi i Navarra, així com de Canàries per la seua condició perifèrica, i consensuar un títol VIII que establia diferents vies d'accés a l'autonomia que, tanmateix, serien després desbordades per Andalusia després del referèndum del 28 de febrer de 1980. Tot i així, l'article 145.1 establia amb rotunditat que «En cap cas s'admetrà la federació de Comunitats Autònomes», mentre que el 155 permetia al Govern, «amb l'aprovació per la majoria absoluta del Senat» la intervenció en una Comunitat Autònoma per a obligar les seues autoritats a complir les obligacions constitucionals o «per a la protecció de l'esmentat interès general».

L'article 8 (que inclou la defensa de la «integritat territorial i l'ordre constitucional») com a funcions de l'Exèrcit) també és atípic en el constitucionalisme liberal-democràtic, tant pel que fa al contingut com pel lloc en el qual se situa (títol preliminar). El Senat hi apareix conformat, per basar-se en les províncies i en un sistema

15 Sobre el debat al voltant del dret d'autodeterminació, vegeu Letamendia (2003); també, en relació amb l'evolució dels debats sobre la qüestió nacional des de llavors fins al conflicte actual al voltant del referèndum català, consulteu Pastor (2014a: 125-209).

majoritari, per a exercir una funció de fre al Congrés (triat al seu torn amb un sistema electoral destinat a afavorir el bipartidisme, preconstitucional, que, malgrat tot, encara sobreviu), mentre que s'estableix un Tribunal Constitucional que, com hem vist recurrentment, encara que amb algunes excepcions, ha funcionat com a tercera cambra legislativa.

S'hi sumen les concessions que es fan a l'Església catòlica (l'article 16, si bé declara que «cap confessió tindrà caràcter estatal», a continuació afig: «Els poders públics tindran en compte les creences religioses de la societat espanyola i mantindran les conseqüents relacions de cooperació amb l'Església catòlica i les altres confessions») i a l'ensenyament religiós (l'article 27.3 diu: «Els poders públics garanteixen el dret que assisteix els pares perquè els seus fills reben la formació religiosa i moral que estiga d'acord amb les pròpies conviccions»). Pel que fa als drets, estableix una distinció l'abast pràctic de la qual estem comprovant avui amb especial gravetat: la diferenciació entre «drets fonamentals» i «principis rectors de la política social i econòmica» en el títol I fa que «una política orientada a l'ocupació plena» (article 40) quede simplement com un bon desig, igual que el «dret a la protecció de la salut» (article 43) o el «dret a gaudir d'un habitatge digne i adequat» (article 47), entre d'altres, ja que es considera que no són reclamables davant dels tribunals ordinaris.

Afegim al que hem esmentat l'exigència de la moció de censura constructiva (o siga, amb obligació de presentar-hi candidatura alternativa a presidir Govern) i, sobretot, uns requisits per a procedir a la reforma o revisió constitucional que la caracteritzen com una Constitució especialment rígida.

És cert que hi ha altres articles que connecten, com s'ha esmentat abans, amb el constitucionalisme social de postguerra,¹⁶ caracteritzat per l'aspiració a promoure una política de redistribució de la riquesa i, fins i tot, d'intervenció pública d'empreses en nom de l'interés general. Però va ser, precisament,

aquell llegat el que es va anar buidant a mesura que, de manera creixent i superposada a partir de 1986, aquest bloc de constitucionalitat es va anar inserint en el marc de la constitució material del que avui és la Unió Europea. Tot això en el context de l'onada llarga neoliberal iniciada a mitjan dècada dels setanta i de la nova *lex mercatoria* que s'ha consolidat, progressivament, a escala mundial.

Ens hem anat trobant així davant del que s'ha pogut denominar deriva oligàrquica d'un constitucionalisme occidental que ha anat entrant en conflicte amb l'anterior constitucionalisme social de postguerra, fins arribar a la nova fase històrica oberta a partir de 2008 (Pastor, 2013).

És cert que, en l'haver del que es va aconseguir, hi és la conquesta d'una sèrie de llibertats, drets i institucions triades per sufragi universal que el franquisme negava. Però en el deure, hi ha tantes herències i tal nombre de restriccions, en el fons i en la forma, que molt prompte es van anar generant uns costos estructurals elevats (Águila i Montoro, 1984), un dels efectes dels quals és la frustració política, en major o menor grau (el famós desencantament, ja present des de finals de 1978), que es dona en molts dels sectors que havien intervingut en el cicle de mobilització i protesta més intens de la lluita antifranquista, fins i tot entre els més moderats (Juliá, 2017: 511-532).

Només després del fracàs del colp *dur* del 23F de 1981 i sota els efectes *blans* d'aquest, s'inicia una segona fase de la Transició en la qual l'intent de tancament del procés autonòmic (mitjançant la Llei orgànica d'harmonització del procés autonòmic [LOAPA]) queda amb prou faenes frenat mentre s'aguditzava la crisi d'UCD i es produeix l'ascens i l'arribada del PSOE al Govern, l'octubre de 1982. Més tard, amb l'ingrés a la Comunitat Europea el gener de 1986 i el definitiu a l'OTAN el març del mateix any (aquest darrer, després d'un pols tibant amb un moviment popular ampli en un referèndum), es pot considerar que culminen la renovació de les elits polítiques, sempre dins del marc de la reforma pactada, i la relativa estabilització i integració del règim dins de l'estratègia d'Occident.

¹⁶ Per exemple, l'article 9.2 i l'article 128.

TRANSACCIÓ VS. RUPTURA

Com a conclusió provisional del que s'ha exposat en l'apartat anterior, considere que des de l'esquerra radical existien raons suficients per a sostenir que del fet que no es tingués (encara?) la força necessària per a imposar la ruptura, no necessàriament es podia deduir que s'havia de fer un gir brusc envers l'acceptació del contingut fonamental —i les formes opaques inherents— d'un sacralitzat *consens* amb el bloc de poder. Aquest *consens*, resultat d'un procés conflictiu i no planificat, va arribar a presentar-se després, interessadament i exageradament, com l'únic desenllaç possible enfront de l'amenaça del retorn a la guerra civil. Es convertia així el resultat contingut final en teoria explicativa¹⁷ i paradigma que cal respectar encara avui; es volia imposar com una muralla infranquejable enfront de qualsevol proposta no només d'un procés constituent nou, sinó també de meres reformes constitucionals en qüestions clau, com són el reconeixement de la realitat plurinacional dins de l'Estat espanyol, el qüestionament de la institució monàrquica i dels privilegis de l'Església, o la investigació judicial sobre els crims del franquisme i les desaparicions forçades.

Des d'un sector de l'esquerra radical de matriu marxista (Pastor, 2014b) es faria prompte el balanç següent: tant la recuperació d'iniciativa política de fraccions burgeses significatives —que reconeixen finalment Suárez, i no Fraga, com el seu principal representant polític—, com les insuficiències dels moviments socials per a arribar a precipitar una prova de forces amb el règim van conduir a un equilibri inestable durant un període de temps curt. Aquest va obligar i alhora va ser aprofitat pel sector reformista de la dictadura per a, utilitzant el xantatge del colpisme davant de la majoria de la població

i l'oposició mateixa, arrossegar aquesta última a una taula de negociació, amb l'única condició prèvia que es produís una desmobilització popular tan ràpidament com fos possible. L'acceptació d'aquella condició per part d'aquesta oposició va contribuir, sens dubte, al fet que les limitacions que mostraven els moviments acabessin sent difícils de superar abans, almenys, que culminés el projecte reformista.¹⁸

Perquè l'argument que la correlació de forces impedia la ruptura és una fal·làcia, ja que en una conjuntura de crisi orgànica de la dictadura i d'ascens d'un moviment social, com he argumentat en un altre treball, «la correlació de forces no es pot entendre com alguna cosa estàtica sinó que va modificant-se, com a procés dinàmic i conflictiu entre aquelles forces en presència —no només entre les seues elits respectives— i en el qual els esdeveniments precipitants en un sentit o en un altre i el factor temps són fonamentals» (Pastor, 2009: 55).

És cert que al començament de l'any 1976 hi havia una *correlació de debilitats* (en referència recurrent a l'expressió emprada per Manuel Vázquez Montalbán), però la perspectiva que des de dalt temien és que augmentés la seua debilitat,¹⁹ mentre que la de baix disminuís si s'intensificava i s'estenia la mobilització de masses. Així va començar a ocórrer en els mesos següents i no és casual que el temor de les forces agrupades en la Junta Democrática (JD) i la Plataforma de Organizaciones Democráticas (POD)

17 És el que X. Doménech defineix com l'«efecte de conversió de les conseqüències en causes [...]». Així, el que van ser conseqüències de la manera determinada en què va concloure el procés de canvi polític, com el reforçament d'una monarquia amb problemes de legitimitat més enllà del franquisme, la moderació com a vector clau del període final del canvi polític, l'autocontenció dels subjectes socials o el paper central atorgat als dirigents polítics per damunt de les organitzacions col·lectives, es van convertir en els eixos explicatius del canvi polític» (Doménech, 2004: 59).

18 És un balanç que combina, per tant, una interacció de factors i, en conseqüència, no es pot reduir a la caricatura en la qual es cau moltes vegades, fins i tot per part d'algunes visions crítiques de la Transició (com les de Monedero [2011], Rodríguez [2015] i Wilhelmi [2016]) quan se sosté que l'esquerra radical en general es va limitar a tirar tota la culpa del fracàs a la *traïció* del PCE i el PSOE.

19 Un exemple: en ocasió d'un nou aniversari de l'aprovació de la Constitució, al desembre de 2016 eixia a la llum una entrevista de Victòria Prego a Adolfo Suárez, feta el 1995, en la qual aquest reconeixia que el 1976 tenien enquestes que anunciaven la possibilitat que, en un referèndum sobre monarquia o república, triomfés l'opció republicana.

a veure's desbordades per aquesta mobilització, les portés a unir-se després dels esdeveniments de Vitòria esmentats, per a començar a negociar amb el sector reformista del règim que acabaria representant Adolfo Suárez a partir de juliol d'aquell mateix any.²⁰

En aquesta mateixa línia crítica se situa l'ampli, per bé que fragmentari, corrent llibertari present durant aquells anys en moltes lluites. Una de les expressions més influents d'aquest en el nivell de l'anàlisi política al llarg del període de 1974 a 1978 va ser la revista *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, en els editorials i articles de la qual es va anar manifestant una visió creixentment crítica de l'evolució del procés estudiat ací (D. a., 2011).²¹

Molts transitòlegs sostenen que aquest tipus de processos de pacte tenen a veure amb el que succeeix en els canvis de règim pacífics als quals hem assistit a poc a poc, la majoria posteriors a la Transició espanyola. Però el problema rau en el fet que aquesta tendència a establir una teoria normativa es basa en un punt de partida marcadament ideològic i interessat: la mitificació del cas espanyol a la qual ens hem referit al començament d'aquest article. Amb això, es pretén ocultar l'especificitat i els límits d'un procés que no va suposar el desmantellament efectiu de la dictadura i s'infravaloren la fragilitat del que s'hi va aconseguir i l'alt preu que s'hi va haver de pagar.

Al cap i a la fi, el que va haver-hi en realitat ací va ser una transacció asimètrica (basada en una «il·lusió ideològica d'igualtat» [Águila, 1992: 67-68]) que va permetre el manteniment d'una part important de

la vella elit i de l'anterior aparell coercitiu, a més de garantir aquell triple *consens* que, fins i tot avui, més de tres decennis després, continua considerant-se inqüestionable. En resum, els grups dirigents dels principals partits d'esquerra van fer molt poc per millorar la relació de forces en els anys decisius i, en canvi, molt per arribar a cessions que en qüestions gens secundàries van ser —usant la terminologia emprada per Rafael Sánchez Ferlosio per a aquest mateix assumpte— meres «claudicacions» (ap. García-Santesmases, 1993: 186-188).

En aquest sentit sostenim que va ser una transacció (o siga, un «acord al qual s'arriba entre persones que sostenien inicialment posicions diferents, les quals cedeixen cadascuna una mica en la seua respectiva», segons la definició del *Diccionario de uso del español*, de María Moliner) i que va ser asimètrica, ja que les cessions d'una part, l'oposició, van ser molt superiors en comparació amb les de l'altra part, la dels reformistes del règim.

Una de les conseqüències més greus d'aquesta transacció va ser precisament el ràpid procés de transformisme que van patir els principals partits de l'oposició per a adaptar-se als límits del canvi marcats pels poders fàctics, amb la finalitat de poder aparèixer com a alternança en el Govern davant d'una UCD en descomposició, ja a les acaballes de l'any 1980, i una Alianza Popular encara molt feble i condicionada per una vinculació amb la dictadura més gran.

Per això, quan aconseguïen pes institucional, els principals partits de l'esquerra coneixen una prematura crisi d'identitat: en el cas del PSOE, després de l'abandó simbòlic del marxisme el 1979, el conduirà cap al social-liberalisme des del Govern en la dècada següent; mentre que al PCE, després d'haver vist frustrat el somni d'obtenir uns resultats electorals similars al partit de Berlinguer, i malgrat l'abandó oficial del «leninisme» (Andrade, 2012), li comportarà una profunda crisi de la qual no aconseguirà eixir fins a la participació activa, encara que tardana, en la campanya per l'eixida de l'OTAN de 1986.

20 José Vidal Beneyto, un dels portaveus de la JD, recorda que «malgrat la renúncia de la Platajunta (nom nou amb què es coneixia la unificació esmentada), des del moment de la seua constitució, a convocar i coordinar qualsevol tipus d'accions públiques de massa, la combativitat democràtica va tenir nivells molt alts durant un any encara, només va disminuir després de les eleccions de 1977 i per a acabar amb aquesta, va ser necessària la seua clausura, oficial i imperativa, en els Pactes de la Moncloa» (Vidal, 2007: 123).

21 José Manuel Naredo i Joan Martínez Alier van ser els analistes més representatius d'aquell corrent dins de la revista.

L'esquerra radical, en canvi, els principals partits de la qual no arribaren a aconseguir representació parlamentària, malgrat el paper destacat que havia jugat durant anys anteriors,²² coneixeria en alguns casos —Partido del Trabajo (PT) i Organització Revolucionària de Treballadors (ORT)— un procés d'autodissolució (després d'haver fracassat la seua fusió en una mateixa organització amb unes finalitats electorals que no arriben a complir-se) i en d'altres —Moviment Comunista (MC), Lliga Comunista Revolucionària (LCR)—, una reubicació dins dels vells i, sobretot, dels nous moviments socials, però renunciant ja, després d'octubre de 1982, a la participació en les eleccions generals i autonòmiques.²³

L'esquerra llibertària, per la seua part, després d'un ràpid creixement de la CNT en els anys 1977-1979,²⁴ va entrar en un procés de burocratització i de confrontació interna, principalment entre partidaris d'una orientació anarcosindicalista més oberta, d'una banda, i defensors d'una concepció anarquista més purista ideològicament, d'altra (Wilhelmi, 2012). Amb tot, molts dels qui van participar en aquella experiència jugarien un paper destacat en el desenvolupament de nous moviments socials i contraculturals (Carmona, 2012).²⁵

22 El pes d'aquella esquerra radical en moviments com l'obrer i el veïnal no era gens menyspreable, malgrat que després s'ha volgut presentar com a marginal. El mateix Felipe González, en una entrevista publicada el 1977, va arribar a atribuir-li «una capacitat de mobilització, d'atracció, molt major que la que pot tenir a França i fins i tot a Itàlia, i això probablement canviarà l'espectre polític» (González, 1977: 18).

23 Per a estudis documentats de l'evolució de l'esquerra radical, vegeu Roca (1994), Laiz (1995) i, més recentment, Pérez Serrano (2015) i Wilhelmi (2016). També, les comunicacions presentades en el congrés esmentat *Las otras protagonistas de la Transición: la izquierda radical y los movimientos sociales*.

24 Segons dades proporcionades per un exdirigent de la CNT, durant aquells anys, aquesta organització va passar de 3.000 persones afiliades el 1975 a 300.000 amb carnet el 1977 (Elizalde, 1981).

25 Si bé no es pot atribuir només als corrents llibertaris el desenvolupament d'una contracultura oposada a la Transició i a la també mitificada *Movida madrileña*. Sobre aquest tema, Labrador (2017) aporta un interessant i ric recorregut.

L'allunyament de l'horitzó de canvi radical deixa pas, així, bé a la desmoralització i a la progressiva cooptació de *quadres*, procedents de les diferents organitzacions però cada vegada més del PCE, per part del PSOE, bé a una nova cultura de resistència des dels nous focus de conflicte que aniran apareixent. En aquell nou camí, la mobilització per a guanyar el referèndum sobre l'OTAN apareix com l'«última batalla de la Transició», en la qual aquella esquerra radical supervivent juga un paper destacat (Prat, 2009). Després d'aquella contesa, s'obri en realitat una nova etapa de *travessia del desert* per a l'esquerra, mentre que la victòria del *sí*, assolida uns pocs mesos després de l'entrada definitiva en la Comunitat Europea, es converteix en el vertader final de la Transició,²⁶ com ja s'ha indicat abans, amb una notable excepció: hi seguirà quedant sense resoldre el convencionalment denominat conflicte basc (i la continuïtat d'ETA en una dinàmica creixentment militarista) com a permanent recordatori d'un dèficit de legitimitat de la Transició i de la Constitució de 1978 en aquella Comunitat, que ni tan sols l'ampli consens sobre l'Estatut de Guernica podrà fer oblidar. En aquest marc específic es consolidarà progressivament una esquerra *abertzale* amb un pes social i polític innegable, que s'anirà reflectint en els successius processos electorals posteriors, fins i tot en l'àmbit estatal (Letamendia, 1995). També, malgrat que en un context diferent, cal esmentar el desenvolupament notable a Galícia d'un corrent nacionalista d'esquerres que parteix d'una formació de referència marxista, la Unión do Povo Galego (UPG), i que després és promotora principal del Bloque Nacionalista Galego (BNG) (Lois, 2015).

DE L'ESTABILITAT A LA CRISI DEL RÈGIM

Més enllà de la discussió sobre si hi va ser possible o no la ruptura, el que es pot considerar més criticable en allò que s'ha definit, des de diferents punts de vista, com a transacció asimètrica ha sigut la identificació de la majoria de l'esquerra amb un discurs hegemònic basat en el triple consens esmentat abans. Aquesta

26 Coincidisc en aquest sentit amb A. García-Santesmases (1993: 85-108).

identificació va contribuir clarament al fet que en els decennis posteriors no arribés a arrelar una cultura política antifranquista i participativa en la societat espanyola.

Alguns sociòlegs acrítics de la Transició van arribar fins i tot a considerar això una virtut, volent convertir l'opinió oficial de les elits triomfadores en l'única acceptable en l'espai públic i, sobretot, mediàtic, i posant en funcionament l'«efecte túnel de neteja»:

la construcció de la memòria pública i política de la Transició en una direcció determinada permetia restaurar legitimitats i certificar actituds de gran part dels nostres dirigents polítics, econòmics i culturals que havien nascut o col·laborat amb el franquisme (Domènech, 2007: 154-155).

La falsa equiparació dels dos bàndols de la Guerra Civil²⁷ es va convertir així en una coartada per a fomentar el relativisme moral i negar-se a reivindicar l'antifeixisme dels pobles de l'Estat espanyol. Hi va seguir, a més, la ràpida transformació del secretisme i l'opacitat en norma de conducta dels partits polítics que, juntament amb la dinàmica competitiva electoral i l'eufòria financera-immobiliària, crearia el marc ideal per a reforçar-ne l'oligarquització interna i la supeditació-identificació amb el bloc dominant, la qual cosa va facilitar un procés de corrupció esdevinguda sistèmica en els decennis posteriors. En aquest context no podia sorprendre que ressorgís l'antipoliticisme en àmplies capes de la població, a pesar de l'esforç desplegat a favor de la recuperació de la política en els anys més intensos de la mobilització popular antifranquista.

En aquest estat de coses, s'aniria produint el procés de mutació d'una cultura política potencialment participativa en una altra en la qual el «desencantament programat», en termes d'Alfonso Ortí (1989: 77), o la conformació d'una «democràcia cínica» (Botella, 1992:

²⁷ Com subratlla Gregorio Morán: «La primera igualtat que va instaurar la transició a la democràcia a Espanya va ser que tots som iguals davant del passat. Una garantia per a mantenir la desigualtat davant del futur. Ens vam constituir en un Regne de desmemoriats» (Morán, 1991: 108).

130), portarien més tard els fruits més amargs del que s'ha definit com a desafecció ciutadana envers la política: «Les virtuts de la Transició s'han convertit en vicis de la democràcia» (Colomer, 1990: 306). Es va construir així una «cultura de la Transició» que, com després ha sigut percebuda per almenys una part de les noves generacions, va acabar esdevenint «una cultura tutelada que tutela», que «oculta, impedeix o denuncia tot el que siga problemàtic» per al sistema polític i socioeconòmic imperant (Fernández-Savater, 29 de setembre de 2009).²⁸

Amb tot, uns nous processos de radicalització es van anar produint en els cicles de protesta que es van viure en moments successius (1985-1986 sobre l'OTAN, amb la prolongació posterior en el moviment juvenil d'insubmissió al servei militar; 1988-1993 amb les tres vagues generals contra el Govern de Felipe González i l'ascens d'Esquerra Unida; 2003-2004, sobre el rebuig de la guerra de l'Iraq), però sense que arribessin a ser suficients per a forçar un canvi de cultura política.

Posteriorment, com ja s'ha indicat al principi, el nou cicle sociopolític obert des del 15 de maig de 2011 ha significat un procés de repolitització de la ciutadania, en el marc d'una crisi de règim tant socioeconòmica com política, així com d'una crisi d'Estat, que afecta fins i tot la monarquia, derivada de la fractura nacional-territorial entorn de la qüestió catalana des de la sentència sobre el nou Estatut d'Autonomia que va aprovar per majoria el Tribunal Constitucional al juliol de 2010.

En efecte, des de la irrupció del 15M, amb eslògans tan expressius com «No som mercaderia de polítics i banquers», «Li diuen democràcia i no ho és» i «No ens representen», hem pogut comprovar com s'ha anat posant en qüestió aquella cultura política de demòcrates cíncics. En aquest nou marc s'han reobert

²⁸ Tesi que després es veuria desenvolupada en un sentit més ampli de cultura en Martínez (2012). Una altra qüestió és considerar que aquella cultura de la Transició no haja sigut qüestionada al llarg dels anys ací analitzats; en realitat, va ser a partir, sobretot, de la derrota del moviment per l'eixida de l'OTAN el 1986, quan es va convertir en hegemònica, encara que va ser precedida per un moment inicial de desencantament, ja esmentat abans.

debats sobre el triple consens de la Transició en la mesura que la fallida del bipartidisme i la crisi de governabilitat consegüent, així com la que afecta de manera pràcticament irreversible l'Estat autonòmic, enmig de la continuïtat de polítiques *austeritàries* neoliberalis i d'una llarga sèrie de processos judicials per escàndols de corrupció que impliquen tots els partits del règim, no semblen tenir solució ni tan sols amb una reforma constitucional.

Aquesta confluència de factors explica que, malgrat l'esgotament del cicle de protestes iniciat pel 15M i els límits als quals han arribat forces polítiques filles, en certa manera, d'aquell esdeveniment, la discussió sobre la necessitat d'una segona transició, si bé amb propostes en sentits molt diferents i oposats —reformista o

autoritari— i, fins i tot, més enllà d'aquesta, sobre la necessitat o no de l'obertura d'un nou procés (o nous processos) constituent(s) estiga avui en el centre de l'agenda política.

Òbviament, ara com llavors, però en un context diferent, serà l'evolució de la relació de forces, no solament electoral, entre les diferents formacions socials i polítiques en conflicte, la que decidirà finalment a favor o en contra de qui s'inclina la balança en els pròxims anys. En qualsevol cas, per a abordar aquests debats amb més sort, sembla imprescindible una re-visió crítica de la mitificada Transició, amb la finalitat de contribuir a una democratització més gran en tots els nivells de la societat espanyola.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Águila, R. del (1992). La dinámica de la legitimidad en el discurso político de la transición. En R. Cotarelo (comp.), *Transición política y consolidación democrática. España (1975-1986)* (p. 47-75). Madrid: CIS.
- Águila, R. del, i Montoro, R. (1984). *El discurso político de la transición española*. Madrid: CIS-Siglo XXI.
- Albarracín, J. (1987). *La onda larga del capitalismo español*. Madrid: Colegio de Economistas.
- Andrade, J. (2012). *El PCE y el PSOE en (la) transición*. Madrid: Siglo XXI.
- Babiano, J. (2007). La reconfiguración de la clase trabajadora y la formación de una subcultura obrera durante el franquismo. En J. Vidal (ed.), *Memoria democrática* (p. 302-320). Madrid: Akal.
- Baby, S. (2012). *Le mythe de la transition pacifique. Violence et politique en Espagne (1975-1982)*. Madrid: Casa de Velázquez.
- Bilbao, A. (1993). *Obreros y ciudadanos*. Madrid: Trotta.
- Balfour, S., i Martín, O. (2011). Movimientos sociales y transición a la democracia: el caso español. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 43-62). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Botella, J. (1992). La cultura política en la España democrática. En R. Cotarelo (comp.), *Transición política y consolidación democrática, España (1975-1986)* (p. 121-136). Madrid: CIS.
- Carmona, P. (2012). *Libertarias y contraculturales: el asalto a la sociedad disciplinaria: entre Barcelona y Madrid, 1965-1979*. Tesis Doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Castellanos, J. A. (2008). De consensos, rupturas y nuevas historias: una visión de la transición desde la España actual. En D. A. González (coord.), *El franquismo y la transición en España* (p. 154-178). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Colomer, J. M. (1990). *El arte de la manipulación política*. Barcelona: Anagrama.
- D. a. (2004). 25 años de movimientos sociales. *mientras tanto*, 91-92, 27-228.
- D. a. (2011). *La Transición en Cuadernos de Ruedo Ibérico* (edició crítica de X. Díez). Barcelona: BackList.
- D. a. (2017). *1977. El año de la Amnistía. 40 años después*. Donosti: Iratzar Fundazioa.
- Domènech, X. (2004). El cambio político desde abajo (1962-1976). Una perspectiva teórica y metodológica. *mientras tanto*, 90, 53-79.
- Domènech, X. (2007). Tempus fugit. Las memorias de la transición. *mientras tanto*, 104-105, 151-157.
- Domènech, X. (2012). *Cambio político y movimiento obrero bajo el franquismo. Lucha de clases, dictadura y democracia (1939-1977)*. Barcelona: Icaria.

- Durán, R. (2000). *Contención y transgresión. Las movilizaciones sociales y el Estado en las transiciones española y portuguesa*. Madrid: CEPC.
- Elizalde, J. (1981). Anarcosindicalismo y partitocracia ante la transición política en España: Análisis crítico de una observación participante. *Revista de Estudios Políticos*, 23, 169-184.
- Elster, J. (2006). *Rendición de cuentas. La justicia transicional en perspectiva histórica*. Madrid: Katz.
- Espinosa, F. (2002). Golpe militar y plan de exterminio. En J. Casanova (ed.), *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco* (p. 59-117). Barcelona: Crítica.
- Fernández, J. (1999). *El ecologismo español*. Madrid: Alianza.
- Fernández-Savater, A. (29 de setembre de 2009). Guillem Martínez: «La Cultura de la Transición es una cultura tutelada y que tutela», *Público*, p. 14.
- Fontana, J. (2007). Los comunistas ante la transición. *mientras tanto*, 104-105, 23-37.
- Gallego, F. (2008). *El Mito de la Transición. La crisis del franquismo y los orígenes de la democracia (1973-1977)*. Barcelona: Crítica.
- Garcés, J. (1996). *Soberanos e intervenidos*. Madrid: Siglo XXI.
- García-Santesmases, A. (1993). *Repensar la izquierda*. Madrid: Anthropos.
- González, A. (2011). La estrategia del pacto social. La CEOE ante la transición española a la democracia. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 193-205). Madrid: Biblioteca Nueva.
- González, F. (1977). Entrevista. *Zona Abierta*, 12, 12-31.
- González de Andrés, E. (2014). *La economía franquista y su evolución. Los análisis económicos del Partido Comunista de España*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- González de Andrés, E. (2017). *¿Reforma o ruptura? Una aproximación crítica a las políticas del PCE entre 1973 y 1977*. Barcelona: El viejo topo.
- Guindal, M. (2011). *El declive de los dioses*. Barcelona: Planeta.
- Imbert, G. (1990). *Los discursos del cambio. Imágenes e imaginarios sociales en la España de la transición (1976-1982)*. Madrid: Akal.
- Juliá, S. (2017). *Transición*. Barcelona: Galaxia-Gutenberg.
- Labrador, G. (2017). *Culpables por la literatura. Imaginación política y contracultura en la transición española (1968-1986)*. Madrid: Akal.
- Laiz, C. (1995). *La lucha final*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Letamendia, F. (1995). La Transición en Euskadi. *Viento Sur*, 24, 91-97.
- Letamendia, F. (2003). La autodeterminación: evolución histórica, tratamiento constitucional y polémicas actuales. *Viento Sur*, 71, 85-93.
- Lois, M. (2015). *Construir Galicia(s). Lugar, elecciones y política nacionalista*. Madrid: Trama.
- Martínez, G. et al. (2012). *La CT o la Cultura de la Transición. Crítica a 35 años de cultura española*. Barcelona: Debolsillo.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (1998). *Productores disciplinados y minorías subversivas*. Madrid: Siglo XXI.
- Monedero, J. C. (2011). *La Transición contada a nuestros padres*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Montero, J. (2009). Las aspiraciones del movimiento feminista y la transición política. En P. González, C. Martínez, i P. Gutiérrez (ed.), *El movimiento feminista en España en los años 70* (p. 275-303). Madrid/València: Cátedra/PUV.
- Montero, J. R., i Lago, I. (2005). «Todavía no sé quiénes, pero ganaremos»: manipulación política del sistema electoral español. *Zona abierta*, 110-111, 279-348.
- Morán, G. (1991). *El precio de la transición*. Barcelona: Planeta.
- Muñoz, A. (2012). *El amigo alemán. El SPD y el PSOE de la dictadura a la democracia*. Barcelona: RBA.
- Muñoz, J., Roldán, S., i Serrano, A. (1980). Unas notas sobre la internacionalización del capital en España. En F. Claudín (ed.), *¿Crisis de los partidos políticos?* (p. 37-64). Madrid: Dédalo Eds.
- Oliet, A. (2004). *La concertación social en la democracia española: crónica de un difícil intercambio*. València: Tirant Lo Blanch.
- Oñate, P. (1998). *Consenso e ideología en la transición política española*, Madrid: CEPC.
- Ortí, A. (1989). Transición postfranquista a la monarquía parlamentaria y relaciones de clase: del desencanto programado a la socialtecnocracia transnacional. *Política y Sociedad*, 2, 7-19.

- Ortí, A. (1995). Del franquismo al juancarlismo sociológico: Apología televisiva de la Transición desde la pizarra real. *Viento Sur*, 24, 76-87.
- Pastor, J. (2009). Una transición asimétrica. A propósito de El mito de la transición, de Ferrán Gallego. *El viejo topo*, 252, 53-57.
- Pastor, J. (2013). La deriva oligárquica del constitucionalismo occidental. *Papeles*, 122, 27-36.
- Pastor, J. (2014a). *Los nacionalismos, el Estado español y la izquierda, segunda edición*. Madrid: Los libros de Viento Sur y La oveja roja.
- Pastor, J. (2014b). Del debate constitucional al triunfo electoral del PSOE (1978-1982). En M. Causa, y R. Martínez (ed.), *Historia de la Liga Comunista Revolucionaria (1970-1991)* (p. 111-128). Madrid: Los libros de Viento Sur y La oveja roja.
- Pérez Royo, J. (2015). *La reforma constitucional inviable*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Pérez Serrano, J. (2015). Estrategias de la izquierda radical en el segundo franquismo y la transición (1956-1982). En M. C. Chaput, i J. Pérez (ed.), *La transición española. Nuevos enfoques para un viejo debate* (p. 95-125). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Prat, E. (2009). *Moviéndose por la paz. De Pax Christi a las movilizaciones contra la guerra*. Barcelona: Hacer.
- Quirosa-Cheyrouze, R., i Fernández, M. (2011). El movimiento vecinal: la lucha por la democracia desde los barrios. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 207-220). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Radcliff, P. B. (2011). *Making Democratic Citizens in Spain*. Londres: Palgrave MacMillan.
- Roca, J. M., (ed.) (1994). *El proyecto radical*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Rodríguez, E. (2015). *Por qué fracasó la democracia en España. La Transición y el régimen del 78*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Sabio, A. (2008). La intervención de Estados Unidos y de Europa Occidental en la transición a la democracia en España, 1975-1977. En D. A. González (coord.), *El franquismo y la transición en España* (p. 222-244). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Sánchez, M. (2010). *La Transición sangrienta. Una historia violenta del proceso democrático en España (1976-1983)*. Barcelona: Península.
- Sartorius, N., i Sabio, A. (2007). *El final de la dictadura: la conquista de la democracia en España (noviembre 1975-junio 1977)*. Madrid: Alianza Editorial.
- Saz, I. (2011). Y la sociedad marcó el camino. O sobre el triunfo de la democracia en España (1968-1978). En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 29-42). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Vidal, J., (ed.) (2007). *Memoria democrática*. Madrid: Foca.
- Wilhelmi, G. (2011). No digas que no se puede. Luchas de grupos marginados en la Transición. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 287-299). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Wilhelmi, G. (2012). *El movimiento libertario en la transición. Madrid 1975-1982*. Madrid: Fundación Salvador Seguí.
- Wilhelmi, G. (2016). *Romper el consenso. La izquierda radical en la Transición española (1975-1982)*. Madrid: Siglo XXI.
- Ysàs, P. (2004). *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica.

NOTA BIOGRÁFICA

Jaime Pastor és llicenciat en Sociologia per la Universitat Paris-VIII i doctor en Ciències polítiques per la Universidad Complutense de Madrid. Professor titular de Ciència política a la Facultat de Ciències Polítiques y Sociología de la UNED. Les principals línies d'investigació en les quals treballa són: moviments socials i acció política; nacionalismes i federalisme; geopolítica crítica.

